

Fukahâ-i Seb'a ve Amel-i Ehl-i Medine'nin Delil Değeri*

Sümeyye Onuk Demirci

Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Dr., Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Law
Yalova, Turkey
sumeyye.onuk@yalova.edu.tr
orcid.org/0000-0002-3278-2284

Al-Fuqahâ' al-Sab'a and the Proof Value of 'Amal of Medinese

Abstract: The 'Amal of Medinese (the judicial practice/praxis of Medinese), which is accepted as a binding evidence for Mâlikî sect and frequently referred by Mâlikî, is used to express the judicial practice and consensus (ijmâ') of the people of Medina on a religious issue. Imâm Mâlik's compilation of the judicial practice of the people of Medina and the follow-up of a method that takes into consideration the judicial practice in his fatwas led to the concept rather being associated with Imâm Mâlik. However, the 'Amal of Medinese is also used both as a concept and method before him. This article follows the traces of the practices of Medinese in order to determine this situation in the tâbiün (successors) era. Although it is possible to determine the tradition of pointing out the common consensus and common practices of the past from the early period, it can be said that this attitude has become dominant especially during the tâbiün era. For this reason, this study subjects seven of the most prominent scholars of Medina in the tâbiün era, they are called as *al-fuqahâ' al-sab'a*. This study also tries to point out their role in the formation, detection and transfer of the practices of Medinese by addressing their practices.

Summary: Al-Fuqahâ' al-sab'a is a concept that used to refer to the seven famous scholars from Medina who lived in the era of tâbiün (successors). Different opinions have been proposed regarding who these seven faqîhs are.

* Bu makale, 2019 yılında tamamladığımız "Fukahâ-i Seb'a ve İslam Hukuk Tarihindeki Yeri" isimli doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır./This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Al-Fuqaha al-Sab'a and Their Position in the History of Islamic Law" (PhD Dissertation, Marmara University, Istanbul/Turkey, 2019).

Geliş/Received: 09 Temmuz/July 2019

Kabul/Accepted: 08 Eylül/September 2019

Yayın/Published: 20 Eylül/September 2019

Atıf/Cite as: Sümeyye Onuk Demirci, "Fukahâ-i Seb'a ve Amel-i Ehl-i Medine'nin Delil Değeri [Al-Fuqahâ' al-Sab'a and the Proof Value of 'Amal of Medinese]", *Eskişeyni* 39 (September 2019): 347-365.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.3456859>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, Turkey

However, this difference was only on the seventh name and an consensus was reached on the other six names. Accordingly, the six names accepted by the union; Saīd b. al-Musayyab (d. 94/713), 'Urwa b. al-Zubayr (d. 94/713), Qāsim b. Muḥammad (d. 107/725), Kharija b. Zayd (d. 100/718), 'Ubaydallāh b. 'Abdallāh (d. 98/716) and Sulaymān b. Yasār (d. 107/725). For the seventh scholar, three different names were mentioned: Abū Bakr b. 'Abd al-Raḥmān (d. 94/713), Abū Salama b. 'Abd al-Raḥmān (d. 94/713) and Sālim b. 'Abdallāh (d. 106/725). In this research, the seventh name, Abū Bakr b. 'Abd al-Raḥmān, was acknowledged. Because this is the adoption of Abū l-Zinād (d. 130/748) and the first traces of the concept are found in his use.

The '*Amal of Medinese* (the judicial practice of Medinese), which is accepted as a binding evidence for Mālikī sect and frequently referred by Mālikī, is used to express the judicial practice and consensus of the people of Medina on a religious issue. Imām Mālik's compilation of the judicial practice of the people of Medina and the follow-up of a method that takes into consideration the judicial practice in his fatwas led to the concept rather being associated with Imām Mālik. However, the 'Amal of Medinese is also used both as a concept and method before him. Although it is possible to determine the tradition of pointing to the consensus and common practices of the past from the first period, after a certain period, especially from the second half of the first century, in the era of tābiūn (Successors), of which al-fuqahā' al-sab'a belonged, it can be said that this attitude gained widespread popularity during that period.

Al-Fuqahā' al-sab'a, which pioneered the conduct of the fiqh activities in Medina during the tābiūn period, accepted the 'Amal of Medinese as a proof and made judgements based on it using concept that points to the judicial practice. Saīd b. al-Musayyab's statement "ajma'a ahl al-Medina (consensus of people of Medina reached)", his meaning by the concept of "sunna" as views and practices that are generally based on the Prophet (pbuh) but which are also later accepted, his knowledge of sunna maḍīya (the well-established precedent) and the praises about him in this field; examples that are shown in the 'Urwa b. al-Zubayr and Qāsim b. Muḥammad as "al-amr (the practice)", and the phrases, that are used by almost all of them and reflect some kind of common acceptance, like "people I lived in the same era", "the people" indicate to the 'Amal of Medinese. It is quite difficult to determine exactly who al-fuqahā' al-sab'a caste are by phrase "people I lived in the same era". These statements may include the whole of the people of Madina, as well as those who are either fuqahās or scholars, or teachers who his opinion conveyed, or a much more limited group. Similar concepts have also been used more systematically by Imām Mālik.

However, it was not determined exactly what he meant by these concepts and it was the subject of discussion between the scholars.

Another issue that can be evaluated within the scope of 'Amal of Medine-se is the transfers made regarding the practices of Caliph 'Umar and acceptance of these conventions as a relatively powerful evidence. It was seen as a sign of competence during the period of al-fuqahâ' al-sab'a to be aware of to the practices of Caliph 'Umar. It can be said that the basis of this such importance of Caliph 'Umar's practices is the idea of some kind of consensus (ijmâ'). Because Caliph 'Umar did not allow the major companions to leave from Medina, he often consulted them in his decisions and thus some kind of consensus was reached. This approach also gives ideas about the essence of judicial practice in one aspect.

Relation with the judicial practice for al-fuqahâ' al-sab'a, who plays an important role in the formation, detection and transfer of the judicial practice in Medina, was also investigated in the latter periods and a number of claims were made in this context. One of them is the claim that the consensuses in Imâm Mâlik's *Muwatta'* were "the consensuses of al-fuqahâ' al-sab'a" or "the consensuses of a group of ten people, including al-fuqahâ' al-sab'a". However, this claim was rejected and was not found to be reputable in the eyes of the Mâlikîs.

Another claim on the subject is orientalist Schacht's (d. 1969) thesis that "transformation from anonymous schools to personal schools". According to Schacht, the consensus of the scholars was anonymous. However, since the middle of the second century, this anonymous consensus has been credited to the great personalities of the past in order to give theoretical legitimacy to this tradition based on the idea of continuity at the core of the concept of sunna. In this context, the people of Medina grounded their doctrines on some ancient authorities who died at the end of the first or early second century. In a later period, seven of these authorities were elected and seven lawyers from Medina (al-fuqahâ' al-sab'a) were referred to as. This retrospective attribution process was not limited to these scholars, and each region based its doctrine on a local companion of the prophet. The Medinaians accepted Caliph 'Umar and his son 'Abdallâh Ibn 'Umar as two important authorities. Schacht says that any doctrine based on these ancient authorities cannot be considered authentic. Because according to him, this attribution process was attached later and it is unfounded. Schacht's thesis of "transformation of personal schools from regional schools" was rejected by another orientalist, Hallaq. One of the Islamic scholars, Muştafâ al-A'zamî (d. 2017), presented his rejection of Schacht's claims against Islamic sciences and criticized the aforementioned claim.

This article focuses on al-fuqahā' al-sab'a's approach to the judicial practice and tries to point out the roles it takes in the formation, determination and transfer of 'Amal of Medinese and discusses the aforementioned claims.

Keywords: Islamic law, al-fuqahā' al-sab'a, 'Amal (the judicial practice), Medina, tâbiûn (successors), Imām Mâlik.

Fukahâ-i Seb'a ve Amel-i Ehl-i Medine'nin Delil Değeri

Öz: Mâlikî mezhebinin bağlayıcı bir delil kabul ettiği ve mezhebin kurucu imamı Mâlik'in sıkça atıfta bulunduğu amel-i ehl-i Medine, Medine halkının tatbikatını ve teşriî bir konudaki ittifakını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. İmam Mâlik'in Medine halkının amelini derleme çalışması ve fetvalarında söz konusu amelî dikkate alan bir metot takip etmesi, kavramın daha ziyade İmam Mâlik ile anılmasını sağlamıştır. Ancak amel-i ehl-i Medine hem kavram hem de metot olarak İmam Mâlik'ten önce de kullanılmaktadır. Bu makale bu durumu tespit edebilmek amacıyla tâbiûn döneminde amel-i ehl-i Medine'nin izlerini sürmektedir. Geçmiştekilerin görüş birliğine ve ortak uygulamalarına işaret etme geleneğini ilk devirden itibaren tespit edilebilmek mümkün olsa da bu tutumun özellikle tâbiûn döneminde hâkim duruma geldiği söylenebilir. Bu sebeple bu çalışma, tâbiûn döneminde Medine'nin önde gelen âlimleri sayılan ve fukahâ-i seb'a olarak anılan Medineli meşhur yedi fakihî merkeze almakta, fukahâ-i seb'a'nın amele yaklaşımını konu edinerek Medine amelinin oluşumu, tespiti ve aktarımı noktasında üstlendiği rollere işaret etmeye çalışmaktadır.

Özet: Fukahâ-i seb'a, tâbiûn döneminde yaşamış Medineli meşhur yedi fakihî ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Bu yedi fakihînin kimler olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu farklılık sadece yedinci isim üzerinde olmuş ve diğer altı isim üzerinde ittifak sağlanmıştır. Buna göre ittifakla kabul edilen altı isim; Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725), Hârice b. Zeyd (ö. 100/718), Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716) ve Süleyman b. Yesâr'dır (ö. 107/725). Yedinci fakih için ise Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/713) ve Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725) olmak üzere üç farklı isim zikredilmiştir. Bu çalışmada yedinci isim, Ebû Bekir b. Abdurrahman kabul edilmiştir. Zira bu, Ebû'z-Zinâd'ın (ö. 130748) kabulüdür ve kavramın ilk izlerine onun kullanımında rastlanmaktadır.

Mâlikî mezhebinin bağlayıcı bir delil kabul ettiği ve mezhebin kurucu imamı Mâlik'in sıkça atıfta bulunduğu amel-i ehl-i Medine, Medine halkının tatbikatını ve teşriî bir konudaki ittifakını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. İmam Mâlik'in Medine halkının amelini derleme çalışması ve fetvalarında söz konusu amelî dikkate alan bir metot takip etmesi, kavramın daha ziyade İmam Mâlik ile anılmasını sağlamıştır. Ancak amel-i ehl-i Medine hem kavram hem de metot

olarak İmam Mâlik'ten önce de kullanılmaktadır. Geçmiştekilerin görüş birliğine ve ortak uygulamalarına işaret etme geleneğini ilk devirden itibaren tespit etmek mümkün olsa da belirli bir dönemden sonra, özellikle ilk asrın ikinci yarısından itibaren fukahâ-i seb'a'nın da mensup olduğu tâbiûn âlimleri döneminde, bu tutumun iyice yaygınlık kazandığı söylenebilir.

Tâbiûn döneminde Medine'deki fikhî faaliyetlerin yürütülmesine öncülük eden fukahâ-i seb'a, Medine ehlinin amelini hüccet kabul etmiş ve amele işaret eden kavramları kullanarak buna dayalı hükümler vermiştir. Saîd b. Müseyyeb'in "ecmea ehlü'l-Medine (Medine ehli icmâ etti)" ifadesi, "sünnet" kavramıyla genellikle dayanağı Hz. Peygamber'de (sav) olan ancak sonradan da kabul gören görüş ve uygulamaları kast etmesi, sünnet-i mâziye bilgisi ve bu alanda hakkında söylenen övgü dolu sözler; örnekleri Urve b. Zübeyr ve Kâsım b. Muhammed'de görülen "emr" ifadesi ile fukahâ-i seb'a'nın hemen hemen hepsinde görülen "yetiştigim kimseler", "insanlar" şeklindeki bir çeşit ortak kabulü yansıtan tabirler amel-i ehl-i Medine'ye delâlet etmektedir. Fukahâ-i seb'a'nın "yetiştigim kimseler" derken kastının kimler olduğunu tam olarak tespit edebilmek hayli güçtür. Bu ifadeler tüm Medine halkını kapsayabileceği gibi fakih veya âlim olanları veya görüşü nakledenin hocalarını ya da çok daha sınırlı bir zümreyi kapsayabilir. Benzer kavramlar daha sistematik bir şekilde İmam Mâlik tarafından da kullanılmıştır. Ancak onun da bu kavramlarla tam olarak neyi kastettiği tespit edilememiş ve ulemâ arasında tartışma konusu olmuştur.

Amel-i ehl-i Medine kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer husus da Hz. Ömer'in uygulamalarına dair yapılan aktarımlar ve bunların nispeten güçlü birer delil kabul edilmesidir. Hz. Ömer'in uygulamalarına vâkıf olmak fukahâ-i seb'a'nın yaşadığı dönemde bir yetkinlik alameti olarak görülmekteydi. Hz. Ömer'in uygulamalarının bu derece önemsenmesinin temelinde bir çeşit icmâ düşüncesinin yatmakta olduğu söylenebilir. Zira Hz. Ömer, büyük sahâbîlerin Medine'den ayrılmasına pek izin vermemiş, aldığı kararlarda genellikle onlara danışmış ve böylece bir tür fikir birliğine varılmıştır. Bu yaklaşım bir yönüyle amelin özününe dair fikirler de vermektedir.

Medine'de amelin oluşumu, tespiti ve aktarımı noktasında önemli roller oynayan fukahâ-i seb'a'nın amel ile olan münasebeti sonraki dönemlerde de araştırma konusu edilmiş ve bu bağlamda birtakım iddialar ortaya atılmıştır. Bunlardan biri İmam Mâlik'in *Muvatta*'da yer verdiği icmâların "fukahâ-i seb'a'nın icmâları" ya da "içerisinde fukahâ-i seb'a'nın da yer aldığı on kişilik bir grubun icmâları" olduğu yönündeki iddiadır. Ancak bu iddia, Mâlikîler nezdinde muteber bulunmayıp reddedilmiştir.

Konuyla ilgili bir diğer iddia da oryantalist Schacht'ın (ö. 1969) "anonim ekollerden ferdî ekollere dönüşüm" şeklindeki tezidir. Schacht'a göre; âlimlerin icmâi anonim bir şeydi. Ancak hicrî ikinci yüzyıl ortalarından itibaren, sünnet kavramının özünde bulunan devamlılık fikrinden hareketle bu geleneğe teorik

meşruiyet kazandırmak amacıyla bu anonim icmâ, geçmişteki büyük şahsiyetlere isnat edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Medineliler doktrinlerini, hicrî birinci yüzyılın sonlarında veya ikinci yüzyılın başlarında vefat eden bir kısım eski otoritelere dayandırmışlardır. Daha sonraki bir dönemde bu otoriteler arasından yedi tanesi seçilmiş ve Medineli yedi hukukçu (fukahâ-i seb'a) olarak anılmıştır. Geriye dönük bu isnat işlemi, bu âlimlerle sınırlı kalmamış ve her bölge kendi doktrinini mahallî bir sahâbîye dayandırmıştır. Medineliler Ömer ile İbn Ömer'i iki önemli otorite olarak kabul etmişlerdir. Schacht, bu eski otoritelere dayandırılan herhangi bir doktrin otantik kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Çünkü ona göre bu isnat işlemi, sonradan izafe edilmiş olup asılsızdır. Schacht'ın "bölgesel ekollerden ferdi ekoller dönüşüm" şeklindeki bu tezi bir başka müsteşrik Hallaq tarafından reddedilmiştir. İslam âlimlerinden Mustafa el-A'zamî (ö. 2017) de Schacht'ın İslâmî ilimlere yönelik iddialarına reddiyesini sunmuş, bu bağlamda bahsi geçen iddiayı da eleştirmiştir.

Bu makale fukahâ-i seb'a'nın amele yaklaşımını konu edinerek Medine amelinin oluşumu, tespiti ve aktarımı noktasında üstlendiği rollere işaret etmeye çalışmakta ve konu ile ilgili bahsi geçen iddiaları ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fukahâ-i seb'a, Amel, Medine, Tâbiûn, İmam Mâlik.

GİRİŞ

"Medine halkının tatbikatı ve teşrû bir konudaki ittifakı" şeklinde tanımlanabilecek olan amel-i ehl-i Medine, Mâlikî mezhebine göre bağlayıcı bir delildir. Mezhebin imamı olan Mâlik, Medinelilerin ameline verdikleri değerini şöyle açıklamaktadır: "Hicretin Medine'ye olması, Kur'ân-ı Kerim'in Medine'de nazil olması, pek çok haramın ve helalin orada vaz edilmesi Medine'yi ayrıcalıklı kılmaktadır. Burada bulunan sahâbîler vahyin nüzulüne şahit olmuşlar, vahyin emrettiğine uymuşlar, Hz. Peygamber'in (sav) sünnetine tâbi olmuşlardır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, ona en çok ittibâ eden bu sahâbe nesli gelmiş, onlar da bildikleriyle amel etmişler, bilmediklerini soruşturmışlardır. Yeni çıkan meselelerde ve ictihâdî meselelerde bulduklarının en kuvvetlisiyle amel etmişler, herhangi bir muhalefetle ya da kendi görüşlerinden farklı bir görüşle karşılaştıklarında daha kuvvetli olan görüşü almışlar ve eğer zayıfsa kendi görüşlerini terk etmişlerdir. Sonra gelen tâbiûnun benimsediği metot da budur. Bir şey zâhir ve mamulün bih ise kimse kendilerine intikal eden bu ilmî mirasa aykırı davranmamıştır."¹

İmam Mâlik, Muvatta'ında Medine halkının ittifak ettiği görüşleri derlemeye çalışmış, "sünnet-amel-emr" şeklinde üç temel başlıkta toplanabilecek ifadeler ve bunlara getirdiği "indenâ", "bibeledinâ" gibi ilave kayıtlarla amel-i ehl-i Me-

¹ Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed Bekr Mahmûd (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1967), 1: 64-65.

dine'ye işaret etmiştir. İmam Mâlik'in bu ifadelerle neyi kastettiği ulemâ arasında tartışma konusu olmuştur. İfadelerin kapsamını tam olarak tespit edebilmek mümkün olmasa da en azından bu şekilde aktarılan her meselede tüm Medine ehlinin ittifak halinde olmadığı rahatlıkla söylenebilir.²

İmam Mâlik'in ameli derleme gayreti ile fetvalarında amele uygunluğu gözetmesi ve bunu bir metot olarak kullanması, amel kavramının daha çok onunla gündeme gelmesine vesile olmuştur. Ancak kavramın ve metodun izlerine İmam Mâlik'ten önce de rastlanmaktadır. Medine ilim geleneğinin oluşumunda önemli bir yeri olan Hz. Ömer'in "Amele aykırı hadis rivayet edenlerin benden çekecekleri var" mealindeki sözü ile Abdullah b. Ömer'in "İşler karıştığında Medinelilerin ne dediğine bakılır" şeklindeki sözü amel-i ehl-i Medine'nin hücciyetine dair sahâbe dönemindeki en meşhur örneklerdendir.³ Medine için ayrı bir önemi haiz bir diğer sahâbî Zeyd b. Sâbit'in "Ehl-i Medine bir konuda ittifak etmişse bunun sünnet olduğunu bil" şeklindeki sözü⁴ de amel-i ehl-i Medine'nin değerine işaret etmektedir.⁵

Geçmiştekilerin görüş birliğine ve ortak uygulamalarına işaret etme geleneğini ilk devirden itibaren tespit etmek mümkün olsa da belirli bir dönemden sonra bu tutumun iyice yaygınlık kazandığı söylenebilir. Özellikle ilk asrın ikinci yarısından itibaren fukahâ-i seb'a'nın da mensup olduğu tâbiûn âlimleri döneminde, önceki dönemin ortak kanaatlerine işaret etme tutumunun revaç bulduğu görülmektedir.⁶ Fukahâ-i seb'a, tâbiûn döneminin ilk devrinde yaşamış Medineli yedi fakihî ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu fakihlerin kimler olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu farklılık sadece yedinci isim üzerinde olmuş ve diğer altı isim üzerinde ittifak sağlanmıştır. Buna göre ittifakla kabul edilen altı isim; Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Urve b. Zübeyr b. Avvâm (ö. 94/713), Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 107/725), Hârice b. Zeyd b. Sâbit (ö. 100/718), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mesûd (ö. 98/716) ve Süleyman b. Yesâr'dır (ö. 107/725). Yedinci fakih için ise Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/713) ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725) olmak üzere üç farklı isim zikredilmiştir.⁷ Bu araştırmada ye-

² Muvatta'da geçen ifadeler ve kapsamalarına dair detaylı bilgi için bk. Muhammed Yusuf Guraya, *Sünnetin Neliği Sorununa Metodik Bir Yaklaşım: Mâlik'in Muvatta'ı Özgelinde*, trc. Mehmet Emin Özafşar (Ankara: Ankara Okulu, 1999), 91-116; Halit Özkan, *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkesi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 176-188.

³ Kadı İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, 1: 66.

⁴ Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdilber en-Nemerî, *et-Tembûd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Saîd Ahmed A'rab (Tıvan: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1991), 7: 127; Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvân el-Fesevî, *Kitâbü'l-ma'rifê ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, h. 1410), 1: 438; Kadı İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 1: 61.

⁵ Bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Amel-i Ehl-i Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 3: 21-22.

⁶ Özkan, *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkesi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, 138.

⁷ Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsibi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellum (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 205-206.

dinci isim, Ebû Bekir b. Abdurrahman kabul edilmiştir. Zira bu, Ebu'z-Zinâd'ın (ö. 130748) kabulüdür ve kavramın ilk izlerine onun kullanımında rastlanmaktadır. Ayrıca zaman içerisinde şöhret kazanan kabul de budur.

Bu makalede, fukahâ-i seb'a'nın amel-i ehl-i Medine'ye yaklaşımı değerlendirilerek amelin oluşumu, tespiti ve aktarımı noktasında üstlendiği role işaret edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda -tespit edilebildiği kadarıyla- fukahâ-i seb'a'nın⁸ ameli çağrıştıracak ifadelerine, amele dayalı verdiği fetvalara ya da bu alandaki yetkinliklerine işaret eden nakillere yer verilecektir.

1. FUKAHÂ-İ SEB'A'NIN AMEL-İ EHL-İ MEDİNE'YE YAKLAŞIMI

Fukahâ-i seb'a henüz pek çok sahâbînin hayatta olduğu bir dönemde, sahâbe nüfusu yoğun bir şehir olan Medine'de yaşamıştır. Bu onların ilmî birikimlerinin, özellikle sünnet ve sahâbe uygulamalarına dair bilgilerinin gelişmesine vesile olmuştur. Buradaki fakih sahâbîlerden aldıkları ilim, fikhî bir bakış açısı oluşturmalarına da etki etmiştir. Medine ilim geleneğinin şekillenmesinde önemli rolleri bulunan Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), İbn Ömer (ö. 73/692), Hz. Âişe (ö. 58/678), Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Abbas (ö. 68/687-88) gibi sahâbîler⁹ fukahâ-i seb'a'nın da hocaları olmuşlardır.

Tâbiûn döneminde Medine'deki fikhî faaliyetlerin yürütülmesine öncülük eden fukahâ-i seb'a, Medine ehlinin amelinin hüccet kabul etmiş ve amele işaret eden kavramları¹⁰ kullanarak buna dayalı hükümler vermiştir. Amel ve icmâ kavramları sonraki dönem Mâlikî âlimlerince genel olarak eş anlamda kullanılsa da burada sadece tüm Medine'nin icmâna delalet eden ifadeler değil, ayrıca belli bir grubu ya da sayıca çokluğu belirten ancak yine de amel kavramının ve amele dayalı anlayışın ilk nüvesini teşkil etmesi sebebiyle amel kavramı içerisinde değerlendirilebilecek ifadeler de yer verilmiştir.

Fukahâ-i seb'a'dan olan ve Medineli tâbiûn âlimlerinin önderi kabul edilen Saîd b. Müseyyeb, ihramlı kimsenin nikâhının geçersiz olduğu ve aralarının ayrılması gerektiği şeklindeki görüşü Medine ehlinin icmâi (*ecme'a ehlü'l-Medine*) olarak nitelemiş¹¹ ve böylece hem bu konuda bir fikir birliği bulunduğunu hem de bunun kendileri için delil değeri taşıdığını ifade etmiştir.

Saîd b. Müseyyeb, sahâbenin bir görüş etrafında birleşmesini önemsemiş, ayrıca sayıca çokluğunu dikkate almış ve bunu kuvvetli bir delil olarak görmüş-

⁸ Fukahâ-i Seb'a'dan Ubeydullah b. Abdullah'ın bu tarz ifadelerine rastlanmadığı için makalede yer verilmemiştir. Ancak genelin dışına çıkan görüş ve ifadeleri de olmadığı için fukahâ-i seb'a terkihi istisna edilmeden kullanılmıştır.

⁹ Medine ilim geleneğini etkileyen sahâbîler ve etkileri için bk. Ahmet Yaman, "Sahâbenin Fikhî Mezheplere Kaynaklığı", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2014): 11-43.

¹⁰ Medineli tâbiûn âlimlerinin amel-i ehl-i Medine ile ilgili kullandığı kavramlar ve buna dayanarak verdiği hükümler için ayrıca bk. Mûsâ İsmail, *Amelü ehlü'l-Medîne ve eserubû fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Cezâir: Dâru İbn Hazm, 2004), 159-173.

¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Kitâbü's-Süneni'l-kebir*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Heçr l'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2011), 9: 500.

tür. Meselâ ashâbdan otuz kişi vasıtasıyla Hz. Peygamber'in "(Ortak kölede) kendi payını azat eden kişi -maddi durumu iyi ise- (kölenin) kalan kısmını da azat etmekten sorumlu tutulur." hadisini öğrendiklerini söylemiş, kişiye değil de sayıya vurgu yaparak sayıca çokluğun önemli olduğuna işaret etmiştir.¹²

Saîd b. Müseyyeb'in kendisinden önceki birikimi önemseydiğini gösteren başka bazı ifadeleri de vardır. Meselâ "İnsanlar, savaş ganimetlerini taksim ederken on koyunu bir deveye denk tutuyorlardı." derken¹³ kabul gören ve devam edegelen bir uygulamadan bahsetmiştir. Benzer şekilde kendisine sorulan bir soruyu cevaplarken sahâbenin ganimetlerin sadece beşte birinden nefel verdiğini söylemesi¹⁴ onun cârî olan sahâbe uygulamasını dikkate aldığını ve ona göre fetva verdiğini göstermektedir. Ayrıca Saîd b. Müseyyeb'in "sünnet" ifadesiyle teyit ettiği ve bu şekliyle amel-i ehl-i Medine'yi de çağrıştırabilecek bazı rivayetleri de bu kabildendir. Meselâ yeminin müddeâ aleyh üzerine olacağını,¹⁵ katilin mirasçı olamayacağını¹⁶ söylerken bunların aynı zamanda o vakte kadarki uygulama (*medat es-sünne*) olduğuna işaret etmiş, bu ifadeleriyle hem Hz. Peygamber'in sünnetini hem de sonrasında devam edegelen kabulü yansıtmış ve bunu kuvvetli bir delil olarak değerlendirmiştir. Nitekim Saîd b. Müseyyeb, Hz. Peygamber'in, Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'in ve Hz. Osman'ın yargı kararlarını bilmekte, bu sebeple âsâr en iyi bilen kişi olarak nitelendirilmektedir.¹⁷ Hz. Ömer'in fetvalarına, uygulamalarına ve kararlarına olan vükufiyeti sebebiyle de "râviyetü Ömer" olarak anılmaktadır. Onun sünnet-i mâziye şeklinde isimlendirilebilecek bu alandaki hâkimiyeti amel-i ehl-i Medine'ye verdiği önemin nüvesini teşkil edebilir niteliktedir. Bu birikimi sonraki âlimlerce de muteber kabul edilmiş, Ali b. Medînî (ö. 234/848-49) Saîd b. Müseyyeb'in "medat es-sünne" olarak nitelediği şeylerin yeterli olacağını söylemiştir.¹⁸

Saîd b. Müseyyeb'in, Sa'd b. Ebî Vakkas dışında akşam namazının farzından önce namaz kılan başka fakih görmediğini söylemesi¹⁹ Medine'deki fakihlerin görüşüne genel olarak vâkıf olduğunu ve bunu kuvvetli bir delil olarak kullandığını göstermektedir. Bunu gösteren bir diğer örnek de Saîd b. Müseyyeb'in evlenen adamın kadına (mehrinden vs.) herhangi bir şey vermeden zifafa girme-

¹² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 4: 427.

¹³ Muvatta', "Cihâd", 16.

¹⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 498-499, 504. Konuyla ilgili Saîd b. Müseyyeb'ten iki farklı fetva rivayet edilmiştir: a) Nefel sadece Hz. Peygamber (sav) dönemine ait bir uygulamaydı, b) Devlet başkanı her dönemde sadece humustan olmak üzere nefel verebilir (bk. Hâşim Cemil Abdullah, *Fıkhu'l-İmam Saîd b. el-Müseyyeb* (Bağdad: Riâsetü Divânî'l-Evkâf, 1974), 4: 172-176).

¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4: 345.

¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 283.

¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed ez-Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 5: 121; Fesevî, *Kitâbü'l-ma'rife*, 1: 470, 471.

¹⁸ Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehziib* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1991/1412), 2: 336.

¹⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2: 139

si hakkında Medine ehlinin ihtilafa düştüğünü; bir kısmının mekruh gördüğünü, bir kısmının ise ruhsat verdiğini aktarmasıdır.²⁰ Saîd b. Müseyyeb aynı zamanda toplumun örfüne, toplumdaki yaygın amele, değişen ya da sonradan ortaya çıkan uygulamalara da hâkimdi. Üç şeyin insanların ihdas ettiği bidatlerden olduğunu söylemesi buna işaret etmektedir. Rivayeti aktaran râvî bu üç şeyin ikisini hatırladığını belirtmiş ve bunların, ihtisâru's-sücûd²¹ ile duada elleri kaldırmak olduğunu söylemiştir.²²

Fukahâ-i seb'a'dan özellikle hadis birikimiyle öne çıkan Urve b. Zübeyr de Saîd b. Müseyyeb gibi sahâbenin tamamının ya da çoğunluğunun ortak görüşünü, sahâbe nezdinde kabul gören ve devam edegelen uygulamaları önemsemiş, Kâbe'yi görüş alanı daralmasını diye sahâbenin Safa ve Merve'ye bina yapılmasını hoş görmediklerini nakletmiştir.²³ Yine Urve b. Zübeyr'in hata ile yaralamalarda ödenecek diyet miktarının üçte bire ulaşmadığı takdirde âkileye yüklenemeyeceği şeklindeki görüşü emr-i sünnet (*şâlike emru's-sünne*) olarak nitelemesi²⁴ Medinelilerin amelini ifade etmektedir.

Fukahâ-i seb'a'dan biri olan Kâsım b. Muhammed'in rivayetlerinde dikkati çeken “kendisine yetiştiğim insanlar (*edrakîi'n-nâs*)”, “bizim yetiştiğimiz dönem (*kad edraknâ*)” gibi ifadeler de amel-i ehl-i Medine'ye işaret etmekte ve onun kendisinden önceki birikimi dikkate aldığını göstermektedir. Meselâ kendisine umrâ²⁵ ve insanların bu konudaki görüşü sorulduğunda bu soruyu “Yetiştığım insanlar mallarında ve kendilerine verilen hibelerde şartlarını sürdürüyorlardı.” diyerek cevaplamıştır.²⁶ “Bir kişi diğerine ‘Ey terzinin/hacamatçının/kasabın oğlu!’ dese ve o kişinin babası bunlar değilse had uygulanır mı?” diye sorulduğunda da “Bizim yetiştiğimiz zamanda had ancak apaçık kazifte (zina yaptığı iddiası) veya apaçık nefiyde (nesebin nefyi) uygulanırdı.” demiştir.²⁷ Zinet eşyasına zekât düşüp düşmediği sorulduğunda ise “Onlardan ne bunun zekâtını verene yetiştim ne de vereni gördüm.” diyerek cevap vermiştir.²⁸ Bir başka örnekte ise, “insanlar” şeklinde daha mutlak bir ifade kullanmış, hanımının kavmine “Alın kızınızı ne yaparsanız yapın.” diyen bir adamın durumunun insanlar nezdinde bir talak sayıldığını ifade etmiştir.²⁹ Onun bu ifadeleri yaşadığı dönem-

²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3: 488.

²¹ İhtisâru's-sücûd: Secde ayeti geldiğinde secde etmemek için secde ayetini atlamak ya da secde ayetlerini namazda ise tek rekâtta, namaz dışındaysa tek vakitte toplamak anlamlarına gelmektedir. (Bk. Mansur b. Yunus b. Salahiddin el-Buhûtî, *Keşşâfî'l-knâ' an metni'l-İknâ'* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982), 1: 449).

²² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1: 366.

²³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3: 359-360.

²⁴ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye, h. 1348), 11: 51-52.

²⁵ Umrâ: Bağışlayanın veya lehine bağışta bulunulan kişinin hayatıyla sınırlı olarak yapılan hibe türünü ifade eden fıkıh terimi.

²⁶ Muvatta', “Akdiye”, 46.

²⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5: 496.

²⁸ Abdüsselam b. Saîd et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1905), 1: 247.

²⁹ Muvatta', “Talâk”, 8.

deki hâkim görüşü ve uygulamayı fetvalarına dayanak yaptığını göstermektedir. Kāsım b. Muhammed'in cariyelerin iddetinin iki hayız olduğunu söyledikten sonra Kitap'ta ve Hz. Peygamber'in sünnetinde konuyla ilgili bir şey bulunmadığını ancak insanların emr-i mâzisinin böyle olduğunu (*kad medâ emru'n-nâs*) ifade etmesi³⁰ hakkında nas bulunmayan meselelerde nasıl bir yol takip ettiğine ışık tutmakta, bu durumda Medine halkının ameline ittiba ettiğini göstermektedir.

Dönemin âlimlerinin ortak kabulünü yansıtan “yetiştığım kimseler” şeklindeki ifadelerin benzerlerine fukahâ-i seb'a'nın diğer fertlerinde de rastlanmaktadır. Fukahâ-i seb'a'dan Ebû Bekir b. Abdurrahman, Hz. Âişe'nin kur'un temizlik dönemi olduğuna dair görüşüne atıfta bulunarak “Yetiştığım fukahâmızdan herkes bu görüşteydi.” demiş ve zamanındaki hâkim görüşü ortaya koymuştu.³¹ Ayrıca, Medine'nin fakih sahâbîlerinden olan Zeyd b. Sâbit'in amel-i ehl-i Medine'ye işaret eden “Medine ehlini bir şey üzerinde görürsen bil ki o sünnettir.” sözünü de Ebû Bekir b. Abdurrahman nakletmiş³² ve akabinde bunun, hakkında şüphe bulunmayan şey olduğunu ifade etmiştir.³³

Medine ilim geleneğinde önemli bir yeri haiz fakih sahâbî Zeyd b. Sâbit'in oğlu Hârice de fukahâ-i seb'a'ya dâhil edilen âlimlerdendir ve o da yetiştigi kimselerin genel kabul gören ortak uygulamalarına değer vermiştir. Amr b. Abdullah'ın aktardığına göre; “Bir adam bedene kesmeyi adamıştı. Abdullah b. Muhammed b. Ali'ye sordu, o da “Bedene devedir ve eğer başka bir yerde kesmeyi adamadıysan Mekke'de kesmen lazım, bulamazsan yedi koyun yeter.” demişti. Sâlim'e de sormuştum, o da benzerini söylemişti. Sonra Saîd'e sormuştum, o da benzerini söylemişti. Sonra Hârice'ye sormuştum ve diğerlerinin söylediklerini iletmiştim. O da “Yetiştığım kişiler (mâ edraktü ashâbenâ) bedeneyi (büyük baş) yedi ganem (küçük baş) sayarlardı.” demişti.”³⁴ Böylece hem diğerlerini tasvip etmiş hem de soran kişinin artık başkasına gitmesine gerek olmadığını, zira bu konuda ortak bir kabul oluştuğunu bildirmiştir.

Fukahâ-i seb'a'dan biri olan Süleyman b. Yesâr, İmam Mâlik'in ifadesiyle “Medine'de sünneti en iyi bilen âlimlerdendi”.³⁵ Burada zikredilen sünnet muhtemelen Hz. Peygamber'in (sav), râşid halifelerin ve diğer sahâbîlerin sünnetini kapsayacak şekilde geniş anlamı olarak kullanılmıştır. Süleyman b. Yesâr'ın kendisinin de sünnet ifadesini buradakine benzer bir şekilde kullandığı görülmektedir: Üsâme b. Zeyd, Süleyman b. Yesâr'a “İki kişi arasında ortak olan bir kölede ortaklardan biri kendi payını azat etse kölenin durumu ne olur?” diye sormuştu; Süleyman b. Yesâr, “Azat eden zengin ise tazmin eder, değilse köle çalışarak öder.” diye cevaplamıştı. Üsâme “Ama köle küçük.” dediğinde ise “Sünnet böyledir.” diyerek zamanına ka-

³⁰ İbn Hazm, *el-Muballâ*, 10: 307.

³¹ Muvatta', “Talâk”, 61.

³² Fesevî, *Kitâbü'l-ma'rife*, 1: 438; Kadı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1: 61.

³³ İbn Abdilber, *et-Tembîd*, 7: 127.

³⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3: 118.

³⁵ Fesevî, *Kitâbü'l-ma'rife*, 1: 549.

dar gelen uygulamaya dikkat çekmiş, bunu yeterli bir delil olarak görüp yöneltilen itirazı muteber bulup değerlendirmemiş ve sünneti aşmamıştı.³⁶ Aynı şekilde “Bir adam, evli olduğu hür bir kadın üzerine cariye ile evlense, hür kadının kocasından ayrılıp ayrılmama hususunda seçim hakkına sahip olduğunu; ayrılmadığı takdirde hüre iki, cariyeye bir gün taksim edilmesi gerektiği”ni söylemiş ve bunu “sünnet” olarak nitelemiştir.³⁷

Süleyman b. Yesâr'ın da fukahâ-i seb'a'nın diğerlerinde olduğu gibi bir çeşit bölgesel icmâyı/mutabakatı çağrıştıran ifadelerine rastlanmaktadır. Meselâ “Yetiştığım insanlar, yemin kefâreti verecekleri zaman küçük müd³⁸ ölçüsüyle bir müd buğday verirlerdi ve bunu yeterli görürlerdi.” demektedir.³⁹ Ayrıca “İnsanlar ilk zamanlarda mecusinın diyeti olarak sekiz yüz dirheme, Hıristiyan ve Yahudilerin diyeti olarak da onların kendi aralarında geçerli olan miktara göre hükmediyorlardı. Fakat sonra diyet altı bin dirheme döndü.” şeklindeki rivayeti⁴⁰ de insanların bir görüş üzerinde uzlaşmalarını önemseydiğini de göstermektedir.

Süleyman b. Yesâr'ın îlâ konusunda, dört aylık süre bittikten sonra boşamanın kendiliğinden gerçekleşmeyeceği, erkeğin seçim yaparak iradesini ortaya koyması gerektiği görüşünü Hz. Peygamber'in ashabından on küsur kişiden duyduğunu belirtmesi,⁴¹ hem pek çok sahâbîye dayanarak bu görüşte olduğunu hem de sahâbenin sayıca çokluğunu önemseydiğini göstermektedir.

Bu tarz ifadelerle sadece kavil aktarılmamış, uygulama aktarımı da yapılmıştır. Ulemânın ittifakının yanı sıra uygulamaya yönelik bu aktarımlar da Medine amelinin nüvesini teşkil edebilir niteliktedir. Benzer bir durum fukahâ-i seb'a'nın kendisi için de söz konusu olmuş, en az fetvaları kadar filleri de değer bulmuş ve sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu şekildeki uygulama aktarımı özellikle Medine bölgesinde sahâbe kuşağından hatta Hz. Peygamber (sav) zamanından başlayıp sonraki kuşaklara kadar devam etmiş ve amel kavramının da temelini oluşturmuştur.

Amel-i ehl-i Medine kapsamında değerlendirilebilecek bir diğer husus da Hz. Ömer'in uygulamalarına dair yapılan aktarımlar ve bunların nispeten güçlü birer delil kabul edilmesidir. Hz. Ömer'in uygulamalarına vâkıf olmak fukahâ-i seb'a'nın yaşadığı dönemde bir yetkinlik alameti olarak görülmekteydi. Saîd b. Müseyyeb'in “râviyetü Ömer” olarak nitelenmesi, Süleyman b. Yesâr'ın Hz.

³⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4: 428.

³⁷ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 3: 204-205.

³⁸ 1 müd ¼ sâ'a eşittir. Hicaz müddünün 510 grama denk geldiği söylenebilir. Müddün kaç grama tekabül ettiği mezhepler arasında ihtilaf konusu olmuştur, detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Müd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 457-459.

³⁹ Muvatta', “Nüzûr ve'l-eymân”, 16.

⁴⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfî, *Kitâbü'l-ümm*, thk. Ali Muhammed, Adil Ahmed (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 9: 273; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5: 407.

İmam Şâfî bu rivayeti aktardıktan sonra Hz. Peygamber'in bu konuda Yahudiler ve Hıristiyanlarla ilgili bir sözünün olmadığını söyleyerek Süleyman b. Yesâr'ın zikrettiği “insanlar” ifadesinin tartışmaya açık olduğunu ima etmektedir.

⁴¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4: 133.

Ömer'in uygulamalarından haberdar olması ilgili konularda görüşlerinin daha muteber kabul edilmesini sağlamıştır. Kendileri de Hz. Ömer'in fetvalarını ve uygulamalarını önemsemiş, bu konuda bilgi sahibi olmuş ve hatta Hz. Ömer'e yetiştirmedikleri halde ondan doğrudan aktarımlarda bulunmuşlardır. Hz. Ömer'in uygulamalarının bu derece önemsenmesinin temelinde bir çeşit icmâ düşüncesinin yatmakta olduğu söylenebilir. Zira Hz. Ömer, büyük sahâbîlerin Medine'den ayrılmasına pek izin vermemiş, aldığı kararlarda genellikle onlara danışmış ve böylece bir tür fikir birliğine varılmıştır. Bu yaklaşım bir yönüyle amelin özününe dair fikirler de vermektedir.

2. FUKAHÂ-İ SEB'A VE AMEL İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ORTAYA ÇIKAN BAZI İDDİALAR

İmam Mâlik'in *Muvatta'*da yer verdiği icmâların⁴² “fukahâ-i seb'a'nın icmâları” ya da “içerisinde fukahâ-i seb'a'nın da yer aldığı on kişilik bir grubun icmâları” olduğu yönündeki iddialar, fukahâ-i seb'a ve amel bağlamında ele alınabilecek meselelerden biridir. İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı telif etme amaçlarından biri olarak Abdülaziz b. Abdullah el-Mâcişûn'un (ö. 164/780) aynı ismi taşıyan ve Medine halkının ittifak ettiği görüşleri derleyen eserini görmesi zikredilmektedir. İmam Mâlik, bu eseri beğenmiş ancak eserde sahih rivayetlere az yer verilmesini ve eserin fıkıh bablarına göre tasnif edilmemesini bir eksik olarak adanmış ve kendisi bunları da dikkate alarak *Muvatta'*ını telif etmiştir.⁴³ Bahsi geçen *Muvatta'*lar kadar meşhur olmasa da kaynaklarda Ebu'z-Zinâd'ın oğlu Abdurrahman'a (ö. 174/790) nispet edilen ancak günümüze ulaşmayan *Kitâbü ra'yi'l-fukahâi's-seb'a min ehli'l-Medine ve mâ ibtelefû fih* isimli eser de fukahâ-i seb'a'nın ortak görüşlerini derlemek maksadıyla benzer bir amaç üzere telif edilmiştir.⁴⁴ Bu kitabı doğrudan Ebu'z-Zinâd'a nispet edenler de olmuştur.⁴⁵ Kitabı Ebu'z-Zinâd'ın bizzat kendisinin mi yoksa oğlunun mu derlediği tam olarak tespit edilememektedir. Ancak her iki durumda da bu rivayetlerin Ebu'z-Zinâd'a dayandığı söylenebilir. Zira bu kitabın muhtemel parçalarına işaret eden nakiller “İbn Ebi'z-Zinâd-Ebu'z-Zinâd” tarihiyle⁴⁶ gelmektedir.

İmam Mâlik'in *Muvatta'*da yer verdiği ifade şekillerinden özellikle “*el-emr el-müctema' aleyh indenâ*”, “*el-emr ellezî lâ ibtilâfe fihî indenâ*” gibi icmâ lafzıyla ya da ihtilafsızlık kaydıyla sınırlanan ifadelerle aktarılan görüşler, bahsi geçen iddiaya temel olan görüşlerdir. Âlimler buradaki görüşlerin delaleti hususunda ihtilaf

⁴² Burada bahsi geçen icmâ, teknik anlamda bir icmâ olmayıp belli bir grubun ortak görüşünü ifade etmek için kullanılmaktadır.

⁴³ İbn Abdilber, *et-Tembîd*, 1: 86; Kadı İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, 1: 195.

⁴⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst* (Beyrut: Mektebetü Hayyât, 1871), 225.

⁴⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 10: 391; Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbn Salâh, *Mukaddimetü İbn Salâh*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984), 305.

⁴⁶ Kitabın parçaları olduğu düşünülen ve kaynaklarda bu tarike gelen fukahâ-i seb'a'nın ittifak ettiği görüşler için bk. Sümeyye Onuk Demirci, *Fukahâ-i Seb'a ve İslam Hukuk Tarihindeki Yeri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 304-322.

etmiş; teknik anlamda bir icmâyı mı, sadece Medine'nin icmâını mı, yoksa sadece Medine içinden belli bir âlim grubunun icmâını mı ya da bunlardan daha farklı bir ihtimali mi içerdiği meselesini tartışmış, ancak yine net bir sonuca ulaşamamıştır.⁴⁷ Bazı âlimler bu icmâların, “fukahâ-i seb'a'nın icmâları” olduğu⁴⁸, bazıları da içerisinde fukahâ-i seb'a'nın da yer aldığı on kişilik bir grubun icmâları olduğu yönünde⁴⁹ iddialarda bulunmuştur. Bu iddianın muhtemel nedenlerinden biri fukahâ-i seb'a'nın tâbiûn döneminde Medine'nin önde gelen âlimlerinden sayılması ve hem kendi dönemlerinde hem de sonraki dönemlerde otoritelerinin tanınmasıdır. Ayrıca, bahsi geçtiği üzere fukahâ-i seb'a'nın görüşlerini derleyen eserin varlığı da bu iddianın gündeme gelme sebeplerinden biri olabilir. Ancak bu iddia, Mâlikîler nezdinde muteber bulunmayıp reddedilmiştir.⁵⁰ Muvatta'da böyle tekitli bir şekilde icmâyı çağrıştıran yaklaşık yüz görüş yer almaktadır. Bu görüşlerin neredeyse tamamına yakını fukahâ-i seb'a'nın da benimsediği görüşlerdir. Fakat İmam Mâlik'in Muvatta'da icmâ olarak nitelediği tüm görüşler fukahâ-i seb'a'nın icmâ olarak nakledilmemekte, fukahâ-i seb'a'ya nispet edilen icmâların da sadece bir kısmı bu görüşlere tekabül edebilmektedir. Ayrıca –her ne kadar sayısı birkaç tane de olsa- fukahâ-i seb'a'nın bir kısmından bu görüşlere muhalif görüşler de aktarılmıştır. Bu sebeple bu icmâları doğrudan fukahâ-i seb'a'nın icmâları olarak nitelemek mümkün değildir.

Bahsi geçen iddia ile bir yönüyle paralellik arz eden bir diğer iddia da oryantalist Schacht'ın (ö. 1969) “anonim ekollerden ferdî ekollere dönüşüm” şeklindeki tezidir. Schacht'ın birçok bileşen içeren bu tezinin temelinde “yaşayan gelenek” fikri yatmaktadır. Schacht'a göre “sünnet” kavramı, başlangıçta Hz. Peygamber'in sünnetini ifade etmek için değil, eski fıkıh okullarının yaşayan geleneğini (*living tradition*) ifade etmek için kullanılmaktaydı. Bu yaşayan gelenek de teâmülden veya üzerinde ittifak edilmiş amelden ibaretti.⁵¹ Peygamber'in sünneti kavramı ise daha sonraki bir dönemde (hicrî ikinci yüzyıl civarında) Iraklı âlimler tarafından icat edilmişti. Onların icat ettiği bu kavram da esasında Peygamber'in tesis ettiği sünnet anlamında değildi. Fıkıh okullarının kendi yaşayan geleneğini Peygamber'e izafesiydi.⁵² Schacht'ın yaşayan gelenek fikrinin icmâ ile de bağlantısı vardır. Ona göre; eski hukuk ekollerinin merkezî düşüncesini “ekolün yaşayan geleneği” oluşturmaktaydı. Bu düşünce, geçmişe dönük ve zamandaş olmak

⁴⁷ Bk. Bilal Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 96-100; Özkan, *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, 173-188.

⁴⁸ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-badîs*, 170; Ebû Hamid Hucetülislâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menbûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heytû (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 314.

⁴⁹ Bu on âlim; Ali b. Hüseyin, Saîd b. Müseyyeb, Süleyman b. Yesâr, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Adullah b. Ömer, Urve b. Zübeyr, Hârice b. Zeyd, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Ebû Bekir b. Süleyman b. Ebî Hasme, Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm şeklinde sayılmaktadır. (Bk. Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman es-Sülemî, *Kitâbü't-tarîh*, thk. Jorge Aguade (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas Instituto de Cooperacion Con el-Mundo Arabe, 1991), 160-161.)

⁵⁰ Kadı İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 1: 71.

⁵¹ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Clarendon Press, 1950), 58

⁵² Schacht, *The Origins*, 76.

üzere iki şekilde arz etmekteydi. Geçmişe dönük olarak; “sünnet”, “amel”, “sünnet-i mâziye” ya da “emr-i kadîm” şeklinde gözükmekteydi. Âlimlerin büyük çoğunluğunun fikir birliğini ifade etmek üzere kullanılan “icmâ” ise, her ekolün kendi yaşayan geleneğinin zamandaş kısmına tekâbül etmekteydi. Burada kastedilen icmâ, tüm Müslümanların icmâi olmayıp ekolün önde gelen âlimlerinin ortak görüşüydü.⁵³ Schacht’a göre; âlimlerin icmâi anonim bir şeydi. Ancak hicrî ikinci yüzyıl ortalarından itibaren, sünnet kavramının özünde bulunan devamlılık fikrinden hareketle bu geleneğe teorik meşruiyet kazandırmak amacıyla bu anonim icmâ, geçmişteki büyük şahsiyetlere isnat edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Medineliler doktrinlerini, hicrî birinci yüzyılın sonlarında veya ikinci yüzyılın başlarında vefat eden bir kısım eski otoritelere dayandırmışlardır. Daha sonraki bir dönemde bu otoriteler arasından yedi tanesi seçilmiş ve Medineli yedi hukukçu (fukahâ-i seb’a) olarak anılmıştır. Geriye dönük bu isnat işlemi, bu âlimlerle sınırlı kalmamış ve her bölge kendi doktrinini mahallî bir sahâbîye dayandırmıştır. Medineliler Ömer ile İbn Ömer’i iki önemli otorite olarak kabul etmişlerdir. Schacht, bu eski otoritelere dayandırılan herhangi bir doktrin otantik kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Çünkü ona göre bu isnat işlemi, sonradan izafe edilmiş olup asılsızdır.⁵⁴

Schacht’ın tezinde Medinelilerin ameli, Peygamber’den ve sahâbeden gelen sünnetten daha önce mevcuttu. Yani ilk önce amel vardı. Peygamber’in ve sahâbenin sünneti daha sonra ortaya çıkmıştı. Sünnet, amel ile desteklendiğinde takip edilmekte, tatbikatın dışında kalanlar ise bir kenara atılmakta ve otorite olarak görülmemekteydi.⁵⁵ Schacht, Medinelilerin ameli sünnetin karşısına koyduklarını ve Medine’de genel kabul gören uygulamayı sünnetten daha otoriter saydıklarını ve sünnet ile amel arasında bir çatışma olduğunda, ameli Peygamber’den ve sahâbeden gelen sünnete tercih ettiklerini ifade etmektedir.⁵⁶ Schacht’ın bir diğer iddiası da, amelin Medineliler tarafından kabul edilen sünnetlerle bire bir aynı olduğudur.⁵⁷ Medineliler, özellikle İbn Abdilber (ö. 463/1071) zamanından itibaren, doktrinlerini sünnet ile aynı seviyeye getirebilmek için fukahâ-i seb’a gibi âlimlere dayandırdıkları asılsız rivayetleri yaymışlardır. Mevcut amel, Medine’nin iki önemli otoritesi olan Ömer ve İbn Ömer’e dayandırılmış ve böylece sahâbeye kadar uzanan senetlerle mevcut amelin meşruiyet kazanması ya da değiştirilmesi sağlanmıştır. Bu şekilde, kasten ilk otoritelere isnat edilen amel, destekleyici ya da değiştirici bir araç olarak kullanılmıştır.⁵⁸

Schacht’ın bölgesel anonim ekollerden ferdî ekollere dönüşüm iddiası bir başka müsteşrik Hallaq tarafından reddedilmiştir. Zira böyle bir ekol olsa Mâlik

⁵³ Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (London: Oxford, 1982), 29-30.

⁵⁴ Schacht, *An Introduction*, 31, 32.

⁵⁵ Schacht, *The Origins*, 63.

⁵⁶ Schacht, *The Origins*, 63, 64.

⁵⁷ Schacht, *The Origins*, 66.

⁵⁸ Schacht, *The Origins*, 65-66.

buna tabi olurdu ve buna uygun ictihadlarda bulunurdu. Hâlbuki vakıada böyle bir durum hiç söz konusu olmamıştır. Mâlik, hukuk dağarcığını münferit hukukçuların öğretilerinden kaynaklanan bilgilerden oluşturmuştur. İttifaka mazhar olmuş bir görüş söz konusu olduğunda, Mâlik bu ittifakı oluşturan münferit görüş sahiplerini açıkça ifade etmektedir. Bu durumda dahi onlar kendi bölgesi veya şehrinde faaliyet gösteren münferit âlimlerdir. Hakkında görüş belirtilmemiş durumlarda ise Mâlik, “tanıdığı ve yanında yetiştiği kimsenin öğretisine” göre ictihad etmektedir.⁵⁹

Musatafa el-A'zamî (ö. 2017) de Schacht'ın bu görüşlerine itiraz etmektedir. A'zamî, öncelikle Schacht'ın sünnet ile ilgili temel tezini isabetsiz bulmakta, Schacht'ın sünnetin fıkıh ekollerinin yaşayan geleneği anlamına geldiği yönündeki iddiasının İslam âlimlerinin görüşüyle bağdaşmadığını belirtmektedir. Sünnet kelimesinin İslam öncesi ile İslam'ın ilk dönemlerindeki kullanımını hakkında inceleme yapan A'zamî “Hz. Peygamber'in sünneti” ifadesinin daha Hz. Peygamber (sav) hayatta iken bilinip kullanıldığını ancak her ne olursa olsun hukukun kaynağının kelimenin kendisinden değil, yetkisini doğrudan Kur'an'dan alan anlayıştan kaynaklandığını söylemektedir.⁶⁰ A'zamî'ye göre Schacht'ın amelin mezhep görüşündeki değişiklikleri ileri sürmek için bir araç olarak kullanıldığı ve bunu meşrulaştırmak için kasıtlı olarak ilk otoritelere atfedildiği yönündeki iddiası da temelsizdir. Zira İmam Mâlik, Medinelî âlimlerin görüşlerini zikrettiği halde kimi zaman onlara muhalefet etmiştir. Medineliler sürekli olarak bu ilk otoritelerin görüşlerini takip etmediğine göre, Schacht'ın iddiası da geçerli olamaz. Çünkü eğer İmam Mâlik, bu otoritelere kasıtlı olarak izafede bulunsaydı, bu durumda kendi uydurduğu fikirlere karşı çıkmamalıydı. Hâlbuki durum böyle değildir.⁶¹

SONUÇ

Mâlikî mezhebinin usûlî dayanaklarından biri olan ve zamanla mezhebin ayırıcı vasfı olma özelliği kazanan amel-i ehl-i Medine hem kavram hem terim olarak İmam Mâlik'ten önceki dönemlerde Medine fukahâsı tarafından bilinmekte ve bağlayıcı bir delil kabul edilmekteydi. Bu makalede özellikle tâbiûn neslinin Medine'deki büyükleri sayılan fukahâ-i seb'a'nın amel-i ehl-i Medine'ye yaklaşımı ele alınmıştır. Buna göre Saîd b. Müseyyeb'in “ecmea ehlü'l-Medine” ifadesi, “sünnet” kavramıyla genellikle dayanağı Hz. Peygamber'de (sav) olan ancak sonradan da kabul gören görüş ve uygulamaları kast etmesi, sünnet-i mâziye bilgisi ve bu alanda hakkında söylenen övgü dolu sözler; örnekleri Urve b. Zübeyr ve Kâsım b. Muhammed'de görülen “emr” ifadesi ile fukahâ-i seb'a'nın hemen hemen hepsinde görülen “yetiştiğim kimseler”, “insanlar” şek-

⁵⁹ Wael B. Hallaq, “From Regional to Personal Schools of Law? A Reevaluation”, *Islamic Law and Society* 8/1 (2001): 12-13.

⁶⁰ Bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (London: Oxford, 1996), 29-36.

⁶¹ A'zamî, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 62-64.

lindeki bir çeşit ortak kabulü yansıtan tabirler amel-i ehl-i Medine'ye delâlet etmektedir. Benzer kavramların daha sistematik bir şekilde İmam Mâlik tarafından da kullanıldığı görülmektedir.

Fukahâ-i seb'a'nın “yetiştigim kimseler” derken kastının kimler olduğunu tam olarak tespit edebilmek hayli güçtür. Bu ifadeler tüm Medine halkını kapsayabileceği gibi fakih veya âlim olanları veya görüşü nakledenin hocalarını ya da çok daha sınırlı bir zümreyi kapsayabilir. Bir benzer ve etkin ifade de “fakihlerimiz” şeklinde yaptıkları atıflardır. Ancak burada da bu ifadeyle kimleri kastettikleri tam olarak anlaşılamamaktadır. Bir öncekinden farklı olarak sadece sınırları biraz daha belirlenmiş olmaktadır. Neticede bu ve benzeri ifadelerle niteledikleri, bir çeşit bölgesel icmâ da andıran görüşleri güçlü bulmuşlar ve fetvalarında bağlayıcı bir kaynak olarak kullanmışlar, bu görüşlerin dışına pek çıkmamışlardır. Bu ve benzer ifadeler, ayrıca Medine'de ortak kabul gören görüşlere genel olarak hâkim olduklarını da göstermektedir. Fukahâ-i seb'a'nın yetiştiği neslin sahâbe nesli olduğu dikkate alındığına, bu tarz ortak kabul gören kavil ve uygulamaların dayanağının en azından sahâbiler olduğu söylenebilir. Bir üst basamak ise bunların Hz. Peygamber'e dayanması ya da onun onayından geçmiş olması ihtimalidir. Bu ihtimalin o dönemdeki bilinebilirliği günümüze nazaran belki daha yüksektir, ancak eldeki verilerle buna dair kesin bilgilere ulaşmak zordur.

Fukahâ-i seb'a Hz. Peygamber zamanından kendi zamanlarına kadar olan uygulamalara, toplumun örfüne, Medine'de yaygınlık kazanan görüşlere, ittifak ya da ihtilaf edilen meselelere genel olarak hâkimdi. Yukarıdaki ifadelerle ilave-ten, örneği özellikle Saîd b. Müseyyeb'in kullanımlarında görülen “ihdâs/muhdes” kavramı da bunu güçlendirmekte, bir meselenin sonradan ortaya çıktığını bilmeleri öncesine hâkim olduklarını göstermektedir.

Fukahâ-i seb'a'nın sahâbe icmâına ya da sahâbenin çokluğuna işaret eden belli sayılara dayanarak yaptığı aktarımlar da amel-i ehl-i Medine kapsamında değerlendirilebilecek hususlardandır. Fukahâ-i seb'a, pek çok sahâbinin bir mesele üzerinde birleşmesini önemsemiş ve bunu bağlayıcılık açısından güçlü bulmuştur. Ayrıca Hz. Ömer'in uygulamalarına verilen değer de temelinde bir çeşit icmâ düşüncesi barındırmaktadır. Hz. Ömer'in sık sık ashâba danışması, hata ettiği düşünüldüğünde müdahale edilmesi alınan kararlar üzerinde zımnen de olsa toplumsal mutabakatın oluştuğu hissi uyandırmaktadır.

Medine'de amelin oluşumu, tespiti ve aktarımı noktasında önemli roller oynayan fukahâ-i seb'a'nın amel ile olan münasebeti sonraki dönemlerde de araştırma konusu edilmiş ve bu bağlamda “İmam Mâlik'in *Muvatta*'ındaki icmâların fukahâ-i seb'a'nın icmâları olduğu”, “anonim ekollerden ferdî ekollere dönüşüm sürecinde anonim icmânın meşruiyet kazanabilmesi için fukahâ-i seb'a gibi ilk dönem otoritelerine atfedildiği” şeklinde iddialar ortaya atılmıştır. Ancak güçlü dayanaklara sahip olmayan bu iddialar eleştirilerin hedefi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aybakan, Bilal. *Fıkah İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- A'zamî, M. Mustafa. *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: Oxford, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Kitâbü's-Süneni'l-kebir*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Merkezü Hecr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2011.
- Buhûtî, Mansur b. Yunus b. Salahiddin. *Keşşâfü'l-kemâ' an metni'l-İknâ'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Amel-i Ehl-i Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 21-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvân. *Kitâbü'l-ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1989.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetü'lislâm Muhammed b. Muhammed. *el-Menhâl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Heytû. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1980.
- Guraya, Muhammed Yusuf. *Sünnetin Nelîği Sorununa Metodik Bir Yaklaşım: Mâlik'in Muvatta'ı Özelinde*. Trc. Mehmet Emin Özafşar. Ankara: Ankara Okulu, 1999.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemiyyeti ecnâsihi*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellum. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Hallaq, Wael B. "From Regional to Personal Schools of Law? A Reevaluation". *Islamic Law and Society* 8/1 (2001): 1-26.
- Hâşim Cemil Abdullah. *Fıkhu'l-İmam Saîd b. el-Müseyyeb*. 4 Cilt. Bağdad: Riâsetü Divânî'l-Evkâf, 1974.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî. *et-Tembâd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Saîd Ahmed A'rab. 26 Cilt. Tıtvân: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1991.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-Muhallâ*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 11 Cilt. Kahire: İdâretü't-Tıbbâti'l-Müniriyye, 1348/1930.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed ez-Zührî. *et-Tabakâti'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbn Salâh*. thk. Nureddin İtr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fibrîst*. Beyrut: Mektebetü Hayyât, 1871.

- Kadı İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Ahmed Bekr Mahmûd. 3 Cilt. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1967.
- Kallek, Cengiz. "Müd". *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*. 31: 457-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî. *el-Muvatta'*. Mağrib: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1992.
- Mûsâ İsmail. *Ameliü ehli'l-Medîne ve eserubû fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Cezâir: Dâru İbn Hazm, 2004.
- Özkan, Halit. *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Sahnûn, Abdüsselam b. Saîd et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1905.
- Schacht, Joseph. *An Introduction to Islamic Law*. London: Oxford, 1982.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: The Clarendon Press, 1950.
- Sülemî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman. *Kitâbü't-Tarîh*. thk. Jorge Aguade. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Instituto de Cooperacion Con el-Mundo Arabe, 1991.
- Şâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *Kitâbü'l-ümm*. thk. Ali Muhammed-Adil Ahmed. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Yaman, Ahmet. "Sahâbenin Fikhî Mezheplere Kaynaklığı". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2014): 11-43.

